

УДК 911.3

Ковальчук І.П.

Актуальні питання пізнання і конструювання культурних (окультурених) ландшафтів

Висвітлено теоретичні і прикладні проблеми окультурення природних ландшафтів. Обґрунтовано систему критеріїв, за допомогою яких визначається рівень окультурення ландшафтних систем і їх компонентів. Ключові слова: культурний ландшафт, окультурення ландшафту, рівень окультурення ландшафту.

Ковальчук И.П. Актуальные вопросы исследования и конструирования культурных (окультуренных) ландшафтов. Охарактеризованы теоретические и прикладные проблемы окультуривания природных ландшафтов. Обоснована система критериев, с помощью которых определяется уровень окультуривания ландшафтных систем и их компонентов. Ключевые слова: культурный ландшафт, окультуривание ландшафта, уровень окультуривания ландшафта.

Kovalchuk I. Actual problems of studying and constructing cultivated landscapes. The theoretical and applied problems of the natural landscape cultivation are considered in the paper. The criteria system for determining of cultivation level of landscape systems and its components has been substantiated. **Key words:** cultivated landscape, landscape cultivation, cultivation level of landscape system.

Постановка проблеми. Питання запропоновані для обговорення організаторами конференції “Культурний ландшафт: теорія і практика”, є актуальними з кількох позицій:

1) для аналізу здобутків і перспектив розвитку ландшафтознавства взагалі, антропогенного ландшафтознавства зокрема та конструктивної географії як інтегрального прикладного напрямку географічної науки;

2) для оцінювання здобутків українських і зарубіжних вчених, які працюють над проблемами створення і забезпечення оптимального функціонування культурних та окультурених ландшафтів;

3) для визначення перспектив і наукових засад формування культурних ландшафтів, окультурення антропогенних і девастованих геокомплексів;

4) для привернення уваги соціуму, законодавчої та виконавчої влади до проблем природокористування, ставлення до природного середовища і поведінки в ньому, екологічної культури та естетики довкілля, рекультиваци порушених ландшафтів;

5) для популяризації знань про культурні й окультурені ландшафти, про культуру поведінки у ландшафті і культуру господарювання, вирішення інших актуальних проблем на шляху до збалансованого природокористування, збереження і відтворення ресурсного потенціалу природи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми теоретичного обґрунтування концепції культурних ландшафтів, практичного конструювання та окультурення природних систем, забезпечення їх оптимального функціонування здавна привертала увагу географів, архітекторів, фахівців з районного розпланування та організації території, лісового, водного, сільського та садово-паркового господарства, ландшафтної архітектури, меліорації та охорони природи, на що вказують узагальнюючі публікації як зарубіжних [1,3-19], так і вітчизняних вчених [2 та ін.].

Термін “культурний ландшафт” був введений у науковий обіг на початку

XX ст. Та лише в кінці XX - на початку XXI ст. питаннями вивчення культурних ландшафтів з різних позицій, механізмів їх формування стали предметно займатися і географи, і проєктувальники та архітектори, і планувальники та господарники, і культурологи та історики, й етнографи.

В цілому, тепер існує чимало різних тлумачень терміну “культурний ландшафт”:

- 1) ландшафтно-географічне трактування. Культурний ландшафт – це досконалий антропогенний ландшафт, оптимізований діяльністю людини за певною програмою, який володіє високим рівнем естетичності та успішно виконує свої (заплановані людиною) функції;
- 2) етногеографічне трактування. Культурний ландшафт представляє місцевість, яка упродовж тривалого часу була заселена певною групою людей (етносом) з характерними рисами культури, побуту і господарювання, які відобразилися на зовнішньому вигляді, морфології та функціонуванні ландшафту;
- 3) духовно-інтелектуальне (інформаційно-аксіологічне) трактування. Культурним ландшафтом називають певну територію, на формування і розвиток якої суттєво вплинули духовні та інтелектуальні чинники, які забезпечили передачу інформації від одного покоління до іншого і її збереження в ландшафті, незважаючи на вплив на нього ландшафтних процесів;
- 4) ідеалістично-футуристичне трактування. Культурний ландшафт подається як ідеальне утворення, природно-господарський комплекс ноосферного типу, створення якого можливе лише в майбутньому але до цього треба прагнути.

У працях Ю.О. Веденіна і М.С. Кулешової [1 та ін.] акцент робиться на ролі інтелектуальної і духовної діяльності у формуванні культурних ландшафтів, на необхідності включення до складу культурних ландшафтів топонімів, предметів, які відображають зв'язок ландшафту з історичними подіями тощо. М.С. Кулешова вважає, що різні етноси, освоюючи ландшафт, перетворюють природний каркас у природно-культурний, доповнюючи його новими елементами, посилюють або уповільнюють інтенсивність внутрішньо-системних процесів. Якщо освоєння не враховує природних закономірностей, то ландшафт руйнується, деградує; якщо враховує і використовує виявлені закономірності, то стан ландшафту поліпшується, він переходить в категорію окультуреного або культурного.

А.Г. Ісаченко [3,4], дискутуючи з істориками, культурологами і географами з питань суті культурних ландшафтів зауважував, що роль природної складової у формуванні культурного ландшафту зводиться деякими вченими до зовнішньої його складової (пейзажу). Насправді ж необхідно враховувати ступінь проникнення впливів людини у структуру ландшафту, її трансформацію цими впливами, ступінь зміни властивостей окремих компонентів ландшафту (починаючи з товщі відкладів, ґрунтів, ґрунтових вод, рослинного і тваринного світу, приземного шару атмосфери та закінчуючи інтегральною оцінкою ступеня змін ландшафтної системи в цілому).

Постановка завдання. Базуючись на досягненнях сучасного ландшафтознавства і конструктивної географії, спробуємо означити критерії оцінювання ступеня окультурення ландшафтних систем та засади створення і забезпечення оптимального функціонування культурних (окультурених) ландшафтів.

Результати досліджень та їх обговорення. Зупинимось насамперед на проблемі вибору критеріїв для визначення ступеня окультурення природних

ландшафтів.

Критерії оцінювання ступеня окультурення ландшафтів та визначення рівня їхньої “культурності”.

Пропонуємо використовувати чотири групи критеріїв для оцінювання ступеня окультуреності та рівня “культурності” ландшафту:

- 1) рівень (ступінь) окультурення природних складових (компонентів) ландшафту;
- 2) ступінь насичення ландшафту рукотворними елементами та їхня якість (естетична, структурна, геопросторова, функціональна тощо);
- 3) рівень насичення ландшафту археологічними, історичними, сакральними, господарсько-культурними, архітектурними, етнографічними, ландшафтно-дизайнерськими пам'ятками тощо;
- 4) інтегральний (сумативний) рівень ступеня окультуреності (культурності) ландшафту.

Ми обґрунтували кілька варіантів набору критеріїв для оцінювання рівня окультурення ландшафтів, один з яких подано в таблиці 1. В інших варіантах враховується більше показників і змінено рамки (величину інтервала) показників.

При оцінюванні ступеня окультурення літооснови ландшафту доцільно оперувати як глибиною проникнення впливів діяльності людини в товщу відкладів, так і часткою площі, охопленої такими впливами.

При визначенні ступеня окультурення ґрунтів варто використовувати окремі та інтегральні показники. В якості окремих можуть виступати зміни гранулометричного складу ґрунту та інших фізико-хімічних його властивостей (які відбулися внаслідок цілеспрямованого впливу людини), вмісту гумусу, поживних елементів; щільність ґрунту; глибина обробітку тощо. Через те, що окультурення може спровокувати і негативні наслідки, то варто визначати зміни ступеня еродованості, дефльованості, засолення, мінералізації органічної речовини, вторинного заболочення ґрунтів, реакції рН тощо.

При оцінюванні змін стану водного середовища ландшафтів доцільно визначати параметри динаміки рівня ґрунтових вод, зміни мінералізації поверхневих і ґрунтових вод, їхньої якості і рівня забруднення (хімічного, механічного, біологічного, фізичного), обсяги господарського використання.

При визначенні змін стану рослинного покриву, рівня його окультурення користуються такими показниками: частка (%) культурних рослин у рослинному покриві ландшафту; лісистість, залуження поверхні (%); співвідношення аборигенних і культивованих видів (%); ступінь ураження рослин (дерев) хворобами і шкідниками тощо.

Стосовно оцінювання рівня окультурення тваринного населення ландшафту, то тут варто враховувати наявність/відсутність видів тварин, властивих цій природній зоні, співвідношення природних і культивованих видів тварин, наявність тварин-індикаторів рівня змінності (окультурення) ландшафту, а також користуватися характеристиками рівня сприятливості умов навколишнього середовища для розмноження, проживання і міграції тварин тощо.

При оцінюванні стану приземного шару атмосфери визначається, насамперед, рівень його забруднення викидами від стаціонарних і пересувних джерел (відносно фонових показників), тип погоди і його динамічні зміни, їх вплив на перенесення і випадання забруднювальних речовин тощо.

Звісно, у конкретних ситуаціях при оцінюванні рівня окультурення як

Таблиця 1.

Критерії для оцінювання рівня окультурення компонентів ландшафту і ландшафтних систем (варіант 1)

№ п/п	Група критеріїв оцінювання ступеня окультурення ландшафту	Критерії оцінювання ступеня окультурення*										Ландшафту як системи								
		Компонентів ландшафту (бал %)					Ландшафтних систем													
		Літоснова ландшафту	Ґрунт	Водне середовище	Рослинний покрив	Тваринний світ	Повітря	Літоснова ландшафту	Ґрунт	Водне середовище	Рослинний покрив	Тваринний світ	Повітря	Літоснова ландшафту	Ґрунт	Водне середовище	Рослинний покрив	Тваринний світ	Повітря	
1.	Ступінь окультурення компонентів ландшафту і ландшафтної системи (Ок)	0 < 10 1 10-25 2 26-50 3 51-80 4 81-100	0 < 10 1 10-25 2 26-50 3 51-80 4 81-100	0 до 10 1 10-25 2 26-50 3 51-80 4 > 80	0 < 10 1 10-25 2 26-50 3 51-80 4 > 80	0 < 10 1 10-25 2 26-50 3 30-50 4 > 50	0 < 10 1 10-25 2 20-30 3 30-50 4 > 50	0 < 10 1 10-25 2 26-50 3 51-80 4 > 80	0 < 10 1 10-25 2 26-50 3 51-80 4 > 80	0 < 10 1 10-25 2 26-50 3 51-80 4 > 80	0 < 10 1 10-25 2 26-50 3 51-80 4 > 80	0 < 10 1 10-25 2 26-50 3 51-80 4 > 80	0 < 10 1 10-25 2 26-50 3 51-80 4 > 80	0 < 10 1 10-25 2 26-50 3 51-80 4 > 80	0 < 10 1 10-25 2 26-50 3 51-80 4 > 80	0 < 10 1 10-25 2 26-50 3 51-80 4 > 80	0 < 10 1 10-25 2 26-50 3 51-80 4 > 80	0 < 10 1 10-25 2 26-50 3 51-80 4 > 80	0 < 10 1 10-25 2 26-50 3 51-80 4 > 80	0 < 10 1 10-25 2 26-50 3 51-80 4 > 80
2.	Ступінь насичення ландшафту рукотворними елементами та їхня якість (Нр)	0 < 10 1 10-25 2 26-50 3 51-80 4 > 80	0 < 10 1 10-25 2 26-50 3 51-80 4 > 80	0 < 10 1 10-25 2 26-50 3 51-80 4 > 80	0 < 10 1 10-25 2 26-50 3 51-80 4 > 80	0 < 10 1 10-25 2 20-30 3 30-50 4 > 50	0 < 10 1 10-20 2 20-30 3 30-50 4 > 50	0 < 10 1 10-25 2 26-50 3 51-80 4 > 80	0 < 10 1 10-25 2 26-50 3 51-80 4 > 80	0 < 10 1 10-20 2 20-30 3 30-50 4 > 50	0 < 10 1 1-5 2 5-10 3 10-20 4 > 50	0 < 10 1 1-5 2 5-10 3 10-20 4 > 20	0 < 8 1 8-18 2 18-35 3 35-60 4 > 60	0 < 4 1 4-9 2 9-14 3 14-20 4 > 20	0 < 10 1 10-25 2 26-50 3 51-80 4 > 80	0 < 10 1 10-25 2 26-50 3 51-80 4 > 80	0 < 10 1 10-25 2 26-50 3 51-80 4 > 80	0 < 10 1 10-25 2 26-50 3 51-80 4 > 80	0 < 10 1 10-25 2 26-50 3 51-80 4 > 80	
3.	Ступінь насичення ландшафту пам'ятками археології, історії, сакральної і господарської культури, архітектури, ландшафтного дизайну, етнографії (На)	0 < 1 1 1-3 2 3-5 3 5-8 4 > 8	0 < 1 1 1-3 2 3-5 3 5-8 4 > 8	0 < 1 1 1-2 2 2-3 3 3-5 4 > 5	0 < 1 1 10-20 2 20-30 3 30-40 4 > 40	0 < 10 1 10-20 2 20-30 3 30-40 4 > 40	0 < 10 1 10-20 2 20-30 3 30-40 4 > 40	0 < 1 1 1-2 2 2-3 3 3-5 4 > 5	0 < 10 1 10-20 2 20-30 3 30-40 4 > 40	0 < 10 1 10-20 2 20-30 3 30-40 4 > 40	0 < 1 1 1-5 2 5-10 3 10-20 4 > 20	0 < 1 1 1-5 2 5-10 3 10-20 4 > 20	0 < 4 1 4-9 2 9-14 3 14-20 4 > 20	0 < 10 1 10-25 2 26-50 3 51-80 4 > 80	0 < 10 1 10-25 2 26-50 3 51-80 4 > 80	0 < 10 1 10-25 2 26-50 3 51-80 4 > 80	0 < 10 1 10-25 2 26-50 3 51-80 4 > 80	0 < 10 1 10-25 2 26-50 3 51-80 4 > 80	0 < 10 1 10-25 2 26-50 3 51-80 4 > 80	
4.	Інтегральний ступінь окультуреності (культурності) ландшафту	$I_o^{lit} = \frac{\sum_{j=1}^3 O_k + H_p + H_a}{3}$					I_o^r	I_o^b	I_o^p	I_o^t	I_o^n	$I_o^{int} = \frac{I_o^{lit} + I_o^r + I_o^b + I_o^p + I_o^t + I_o^n}{6}$								

* незмінені – 0; слабо змінені – 1; середньо змінені – 2; сильно змінені – 3; повністю змінені (замінені) – 4
 (0-10%) (11-25%) (26-50%) (51-80%) (81-100%)

компонентів, так і ландшафтів у цілому кількісні параметри критеріїв можуть мінятися, а принципова схема повинна зберігатися. Запропонований підхід дозволить перейти від якісних до кількісних параметрів оцінювання ступеня окультурення різнорангових ландшафтних систем.

Суть окультурення ландшафтів та класифікації культурних ландшафтних систем

Окультурення ландшафту можна розуміти як оптимізацію його стану. В цьому сенсі виділяють декілька напрямків оптимізаційних впливів:

- 1) активний перетворювальний вплив (наприклад, меліоративний) з використанням широкого спектру його видів, технічних засобів і технологій;
- 2) догляд за ландшафтом, використання його ресурсного потенціалу з дотриманням норм природокористування та охорони природи;
- 3) консервація, збереження існуючого стану і забезпечення сталого розвитку ландшафту;
- 4) рекультивация порушеного ландшафту (технічна, біотична).

А.Г. Ісаченко [3,4] обґрунтував такий поділ сучасних ландшафтів:

- 1) первісні ландшафти (незмінені діяльністю людини);
- 2) слабо змінені ландшафти;
- 3) порушені (сильно змінені) ландшафти, які піддавалися довготривалим нераціональним впливам діяльності людини;
- 4) перетворені (окультурені) або власне культурні ландшафти.

Ф.М. Мільков [10-12] поділив усі ландшафти на дві категорії: культурні (регульовані людиною антропогенні комплекси, які постійно підтримуються в стані, оптимальному для виконання покладених на них функцій – господарських, меліоративних, естетичних, водоохоронних тощо); акультурні (антропогенні комплекси низького бонітету – закинуті кар'єри, нерекультивовані шахтні відвали тощо). Акультурними можуть бути як сформовані прямим впливом людини (замулений, перетворений у болото ставок, закинуті гірничі розробки тощо), так і супутні ландшафтні системи (яри, переосушені меліорацією прилеглі до торфовища ландшафти, розвіювані піски, що утворилися на місці вирубаних лісів тощо).

Окультурені (культурні) ландшафти класифікують за доволі широким спектром ознак, критеріїв:

- 1) за генезисом (окультурені водно-льодовикові, моренні, долинні, еолові, карстові, біогенні, схиліві, межирічні ландшафти тощо);
- 2) за гіпсометричними і морфологічними параметрами (окультурені низовинні, рівнинні, горбисті, пасмові, плоскогірні, гірські ландшафти);
- 3) за видом рослинного покриву (окультурені лісові, лучні, болотні, степові, напівпустельні, пустельні ландшафти);
- 4) за зв'язком з водними об'єктами (окультурені приморські, приозерні, прирічкові, приводосховищні ландшафти);
- 5) за історичними функціями (сільськогосподарські, промислові, лісгосподарські, водогосподарські, меліоровані, дорожні, селитебні, сакральні, меморіальні, белігеративні, заповідні та ін.);
- 6) за масштабом і ступенем перетворень (цілеспрямовано створені, опосередковано змінені, природно-сформовані, асоціативні; слабо-, середньо-, сильно- і докорінно перетворені);
- 7) за типом ландшафтної культури (архітектури) – ландшафти садибні, палацово-паркові, монастирські, замкові, гірничо-заводські, військово-

історичні, сільські, міські (історичних кварталів міста).

Окультурені (культурні) ландшафти мають або повинні мати такі властивості:

- 1) універсальність (тобто придатність для задоволення різних потреб людини – господарських, відпочинкових, естетичних, захисних тощо);
- 2) унікальність (кожен ландшафт є певною мірою неповторним, володіє лише йому властивими рисами);
- 3) автентичність (справжність, достовірність, базованість на першооснові, на первинному, корінному природному комплексі);
- 4) цілісність (завершеність, єдність його складових, гармонійність, збереженість усіх матеріальних компонентів, ментальних властивостей, традицій природокористування тощо).

Засади конструювання культурних ландшафтів.

При створенні культурних ландшафтів необхідно:

- 1) забезпечувати максимальне видове різноманіття рослинного світу, властиве місцевим природно-географічним умовам. Реалізуючи це завдання, треба враховувати наступне:
  - більша різноманітність видів рослин дозволяє оптимально освоїти різноманіття ландшафтно-географічних умов, відповідним чином адаптувати до них кожен вид рослин;
  - кожен вид рослин володіє різною стійкістю до зовнішніх впливів, тому при створенні насаджень чи трав'яного покриву на землях різного господарського використання треба обов'язково врахувати ці властивості рослин;
  - потенціал взаємного впливу одних видів рослин на інші у створеному культурному ландшафті;
  - фактори, що обмежують можливе видове різноманіття рослинного покриву (розміри рослин, особливості їх росту, вплив на них факторів навколишнього середовища, ціна, можливість придбання тощо);
- 2) дотримання оптимального співвідношення тимчасових (короткочасних) та багаторічних насаджень дерев і кущів. Це співвідношення визначається, насамперед, призначенням створюваного культурного насадження (присадибні, паркові, лісопаркові тощо);
- 3) забезпечувати оптимальне співвідношення аборигенних і чужих для даного ландшафту видів, але здатних адаптуватися;
- 4) враховувати мету створюваних насаджень (захисні, оздоровлювальні, естетичні, господарські тощо)

Конструюючи культурні ландшафти, доцільно опиратися на ідеї, географічні принципи організації культурного ландшафту, обґрунтовані А.Г. Ісаченком [3,4], В.П. Кучерявим, П.Г. Шищенком, іншими вітчизняними і зарубіжними ландшафтознавцями, ландшафтними архітекторами, лісовпорядниками і землепорядниками. Узагальнено їх можна подати у наступному вигляді:

- культурний ландшафт повинен володіти якомога більшою біотичною різноманітністю;
- при його конструюванні доцільно враховувати, зберігати або відтворювати риси морфології первинного рельєфу;
- риси морфології самого ландшафту повинні враховуватися при проектуванні, створенні й експлуатації культурних ландшафтів;
- у структурі культурного ландшафту не повинно бути порушених,

- неокультурених, деградованих геокомплексів, смітників тощо;
- при плануванні структури рослинного покриття кращі землі доцільно виділяти для ведення землеробства; малопродуктивні, деградовані, рекультивовані землі доцільно заліснювати, залужувати або створювати на їх місці водойми;
  - для підтримання оптимального стану культурних ландшафтів необхідно гармонійно поєднувати господарську, природну (натуральну), охоронну та історико-культурну складові і підтримувати їхній баланс;
  - у формуванні культурного ландшафту активну роль має відігравати інтелектуальна і духовна діяльність: культурні духовні й інтелектуальні цінності, які зберігаються і передаються від покоління до покоління у вигляді інформації, не лише впливають на формування і розвиток культурного ландшафту. В деяких випадках історико-культурні і природні складові культурного ландшафту є носіями історичної пам'яті (пам'ятки археології, архітектури, етнографії, топоніми тощо), а сам ландшафт стає об'єктом культурної спадщини. Зауважимо також, що, згідно з керівними документами ЮНЕСКО [18] та Європейської Ландшафтної конвенції [17], культурний ландшафт трактується як результат співтворчості людини і природи. Яскравим її прикладом є сади і парки, садово-паркові ландшафти.

Висновки.

1. У дослідженнях проблеми культурних (окультурених) ландшафтів головні зусилля доцільно спрямовувати на інтегрування результатів вивчення ландшафтів з широких природничо-географічних позицій з одного боку і гуманістично-географічних, геокультурних з другого.

2. Важливим завданням залишається розроблення та апробація критеріїв визначення рівня окультурення ландшафтів та оцінювання за їх допомогою ступеня окультурення різнорангових ландшафтних систем України.

3. Одним з варіантів вирішення цієї проблеми є бальне оцінювання ступеня окультурення природних компонентів ландшафту та інтегральне оцінювання ступеня окультурення ландшафтних систем в цілому, схема якого запропонована у статті.

4. Проблема культурних ландшафтів в цілому, питання їх класифікації, конструювання (проектування і створення), визначення їх стійкості до зовнішніх впливів, ризиків деградації та ураження небезпечними процесами, забезпечення оптимального функціонування тощо повинні й надалі залишатися у полі зору дослідників і практиків.

1. Веденин Ю.А., Кулешова М.Е. Культурный ландшафт как объект культурного и природного наследия // Известия РАН. Серия географическая. – 2001. – №1. – С. 7-14.
2. Денисик Г.І. Лісополе України. Вінниця: Тезис, 2001. – 284 с.
3. Исаченко А.Г. Ландшафтоведение и физико-географическое районирование. М.: Высшая школа, 1991. – 365 с.
4. Исаченко А.Г. Культурный ландшафт как объект дискуссии // Материалы юбилейной научной конференции “Культурный ландшафт : теория и практика”. – М.: МГУ, 2003.
5. Каганский В.Л. Мир культурного ландшафта / Наука о культуре: Итоги и перспективы. Сборник статей. Вып. 3. – М., 1995. – С. 31-46
6. Калущков В.Н., Красовская Т.М. Представления о культурном ландшафте: от профессионального до мировоззренческого // Вестн Моск. ун-та. Сер. географ. – 2000. – № 4. – С. 3-6.
7. Кулешова М.Е. Культурный ландшафт – цивилизованный путь освоения пространства / Охрана дикой природы. – 2001. – №1 (20). – С. 35-39.
8. Куракова Л.Н. Современные ландшафты и хозяйственная деятельность. – М.: Просвещение, 1983. – 279 с.

9. Кусков А.С., Арсеньева Е.И. Культурный ландшафт как ресурс для развития регулируемого туризма: современные представления и подходы к типологии // Устойчивое развитие туризма: направления, тенденции, технологии. Сборник материалов международной научно-практической конференции. – Улан-Удэ: БИЛ, 2005. – С. 15-25.
10. Мильков Ф.Н. Человек и ландшафт. – М.: Мысль, 1973. – 287 с.
11. Мильков Ф.Н. Антропогенное ландшафтоведение: предмет изучения и современное состояние // Вопросы географии: Влияние человека на ландшафты. – 1977. – Вып. 106. – С. 11-27.
12. Мильков Ф.Н. Рукотворные ландшафты. – М.: Знание, 1978. – 87 с.
13. Михно В.Б. Мелиоративное ландшафтоведение. Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. – 224 с.
14. Николаев В.А. Культурный ландшафт – геоэкологическая система // Вестник Моск. ун-та. Сер. географ. – 2000. – №6. – С. 3-8.
15. Пойкер Х. Культурный ландшафт: формирование и уход / Пер. с нем. В.В. Цветкова. М.: Агропромиздат, 1987. – 76 с.
16. Рихтер Г. Культурный ландшафт в социалистическом обществе / Пер. с нем. Г.Н. Шендерук. Ред. А.В. Дроздов, М.А. Фаустова. Отв. ред. акад. И.П. Герасимов. – М.: Прогресс, 1983. – 160 с.
17. Туровский Р.Ф. Культурные ландшафты России. М.: Изд-во Рос. НИИ культурного и природного наследия, 1998. – 209 с.
18. Operational Guidelines for the implementation of the World Heritage Convention. UNESCO.WHC – 99/2. 1999 (February). – 38 p.
19. The European Landscape Convention // Naturopa. – 2001. – № 98. Council of Europe. Strasbourg.